

gestandaardiseerde onderdelen. In het verleden werd het relatief sobere uiterlijk van Nederlandse stadskerken verklaard uit onbekendheid met de laatste architectuurmode. Hurx geeft een veel overtuigender verklaring: prijsconcurrentie en gestandaardiseerde onderdelen hadden een grote invloed op het uiterlijk van het eindproduct.

Ik moet toegeven dat ik nog steeds niet overtuigd ben van de ook door Hurx verdedigde stelling dat er van meet af aan gebouwd werd aan de hand van tekeningen. Mijns inziens blijkt juist uit het hier aangedragen materiaal dat die tekeningen ontstonden precies toen de architect zich als ontwerper afzonderde als een specialisme binnen het bouwvak. Van dit soort details zullen echter weinig lezers van dit tijdschrift wakker liggen. Misschien word ik verblind door mijn enthousiasme voor het onderwerp, en door de enorme hoeveelheid prachtige afbeeldingen, die trouwens bijna allemaal in kleur zijn afgedrukt. Maar ik vind dit echt een heel bijzonder boek, ook al omdat het de meerwaarde bewijst van een interdisciplinaire aanpak bewijst – in dit geval van kunstgeschiedenis en sociaal-economische geschiedenis. Van harte aanbevolen dus.

Maarten Prak
Universiteit Utrecht

Anita Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum: Verloren, 2013) 367 p. ISBN 978-90-8704-343-8.

Armenzorg en liefdadigheid in de laatmiddeleeuwse en met name vroegmoderne Noordelijke Nederlanden is de afgelopen decennia een populair onderwerp gebleken en er zijn dan ook vele studies verschenen over de organisaties die hulp boden aan de behoeftigen, over de mensen die bij armenzorginstellingen aanklopten en over de financiering van de zorg. Een omvattende cultuurhistorische studie naar het armenzorgdiscours in deze periode ontbrak echter tot dusver. *Leden van één lichaam*, het recent verschenen proefschrift van Anita Boele, besteedt aandacht aan de noties en argumenten die in de periode van 1300 tot 1650 werden gebruikt om burgers tot liefdadigheid aan te sporen. De titel verwijst naar de idee dat arm en rijk deel uitmaakten van hetzelfde sociale lichaam en verbonden waren door Christus. Liefdadigheid werd van groot belang geacht voor de sociale cohesie binnen de samenleving.

In Boele's onderzoek ligt de nadruk op de lange zestiende eeuw (1450-1650) en op de steden Den Bosch, Haarlem en Deventer. Alhoewel gebruik gemaakt wordt van een breed scala aan literaire, historiografische en educatieve teksten, zoals biechtspiegels, catechetische teksten en preken, en er zelfs schilderijen en altaarstukken geanalyseerd worden, bestaat de kern van het bronnenmateriaal uit Bossche stadskronieken, Haarlemse rederijkersteksten en geschriften over armoede en liefdadigheid van broeders en zusters van de Moderne Devotie uit Deventer.

In het eerste deel, van het uit drie delen bestaande boek, staat de uit het Mattheüs-evangelie afkomstige notie van de werken van barmhartigheid centraal. Deze werd zowel in kerken, via de preek en catechese, als door stadsbesturen ingezet om gelovige aan te sporen tot liefdadigheid. Geven aan de armen werd gepresenteerd als een religieuze en burgerlijke plicht, waarvoor de weldoener in het hiernamaals beloond zou worden. Het tweede deel handelt over exemplarische figuren, zoals de barmhartige

Samaritaan en Tobias, die als rolmodellen moesten fungeren. De rijke man uit de gelijkenis over Lazarus uit het Lukasevangelie werd daarentegen als de belichaming van gierigheid gepresenteerd. In het derde deel wordt aandacht besteed aan de manier waarop armen werden afgeschilderd in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne teksten en wordt gekeken in hoeverre het predicaat arm een andere betekenis in de loop der tijd kreeg. Elk van de drie delen van het boek wordt afgesloten met een uitgebreide analyse van de teksten van een persoon uit één van de drie voorbeeldsteden uit deze studie, die actief was op het gebied van armenzorg en liefdadigheid. Dit zijn respectievelijk de priester Willem Molius (ca. 1500-1565) uit Den Bosch, de Haarlemse rederijker Louris Jansz (ca. 1520-ca. 1589) en voor Deventer de predikant Jacob Revius (1586-1658).

Leden van één lichaam is een gedegen studie, die uitblinkt in gedetailleerdheid. Boele slaagt erin om een grote hoeveelheid bronnenmateriaal samen te brengen tot een coherent verhaal en te verbinden aan bestaande literatuur over armenzorg en liefdadigheid in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Haar belangrijkste bevinding is dat, in tegenstelling tot wat vaak verondersteld is, er grote continuïteit bestaat in het vertoog over armen en armenzorg in de periode van de veertiende tot de zeventiende eeuw. De veranderingen die in de zestiende eeuw optraden in de organisatie van armenzorg, waarbij stedelijke overheden een steeds grotere rol op zich namen, hadden niet een aardverschuiving in het armenzorgdiscours tot gevolg. Boele concludeert dan ook dat ook in de vroege zeventiende eeuw religieuze noties nog centraal stonden en dat de grenzen tussen de begrippen laatmiddeleeuws of humanistisch, katholiek of protestants 'niet altijd scherp te trekken zijn en dat ogenschijnlijk tegenstrijdige denkbeelden en praktijken op het niveau van individuele gelovigen gecombineerd werden' (p. 328).

Als kritische noot kan gesteld worden dat, alhoewel in de inleiding kenbaar gemaakt wordt dat dit element een centrale rol zal spelen in het boek, de behandeling ervan in grote mate op een beschrijvend niveau blijft steken. In plaats van de historiografie als uitgangspunt te nemen, op basis daarvan een prikkelende vraagstelling of hypothese te formuleren en deze als rode draad in het boek te laten terugkomen, blijft het analytische aspect beperkt tot de inleiding en de conclusie. Een interessante vraag zou bijvoorbeeld kunnen zijn hoe de grote continuïteit in het armenzorgdiscours, zowel geografisch als door de tijd heen, verklaard kan worden. Dus, waarom hadden economisch-sociale ontwikkelingen, een religieuze omwenteling en veranderingen in de organisatie van sociale zorg zo weinig invloed op hoe er gedacht en geschreven werd over armen en armenzorg? Maar ondanks dat op deze – ongetwijfeld moeilijk te beantwoorden – vragen geen bevredigend antwoord gegeven wordt, is het boek zeker een aanrader voor een ieder die geïnteresseerd is in de sociale geschiedenis van de pre-industriële Nederlanden. *Leven van één lichaam* is een goedgeschreven studie, rijk aan achtergrondinformatie en tevens mooi geïllustreerd.

Daniëlle Teeuwen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis